

FÓRUM

K. A. ABULHANOVA-SZLAVSZKÁJA

Pszichológiai Intézet, OTA (korábban SZUTA), Moszkva

RUBINSTEIN PÁLYÁJÁNAK ÉS NÉZETEINEK ALAKULÁSA

BEVEZETŐ

Szergej Leonyidovics Rubinstein (1889—1960) egyike volt azon szovjet pszichológusoknak, akik a dialektikus materializmus filozófiájára építve kísérelték meg létrehozni a pszichológia tudományos elméleti alapjait, s ezúton próbálták meghaladni a pszichológia metodológiai válságát.

Jelen tanulmányt Sz. L. Rubinstein munkásságáról centenáriuma alkalmából, 1989-ben készítette tanítványa, Abulhanova-Szlavszkája, aki 1953-tól Rubinstein közvetlen munkatársai közé tartozott. A szovjet rendszer végnapjaiban lehetővé vált, hogy a tanítványok a mellőzés évei után feldolgozhassák és közreadhassák a tudós hagyatékát. Monográfia, Emlékkötet és számos tanulmány publikálásával emlékeztek meg róla. (K. A. Abulhanova-Szlavszkája, A. V. Bruslinszkij: Rubinstein filozófiai pszichológiai koncepciója, Moszkva, Nauka 1989; Sz. L. Rubinstein koncepciójának alkalmazása az általános lélektan kérdéseinek kidolgozásában. SZUTA Pszichológiai Intézet, Moszkva, 1989.)

A közelmúlt eseményei visszavonhatatlanul történelemmé avatták többek között a szovjet pszichológiát is, s ez a Rubinstein-tanítványok vállalkozásának is történeti dimenziót kölcsönöz. Tanulmányuk annak a rendkívül ellentmondásos — a tudományok széles körét érintő, igen alapos történeti és tudományszociológiai kutatásokat igénylő — viszonynak a megismeréséhez járul hozzá, amely a totalitáriánus szovjet rendszer és a szovjet tudomány, a hatalom és a kiemelkedő alkotók között alakult ki a rendszer 70 éves fennállásának különböző korszakaiban.

E tanulmány még érezhetően nélkülözi a kellő történelmi távlatot. Több kérdésben nem, vagy csak igen áttételesen foglal állást, gyakran kíváncsiságot ébreszt, de hiányérzetet is hagy az olvasóban. A benne közölt, főleg életrajzi és a rubinsteini gondolatok társadalmi közegét érintő új ismeretek mégis számíthatnak a magyar szakmai körök érdeklődésére, annál is inkább, mert lefordított és megjelent munkái révén Rubinstein a szovjet pszichológia egyik olyan teoretikusa, akinek nemzetközileg ismert vállalkozása — a marxi dialektika alkalmazása a pszichológia alapkategóriáinak elemzésében — a maga idejében hatást gyakorolt a hazai pszichológiai gondolkodásra.

Rubinstein magyarul megjelent könyvei:

Az általános pszichológia alapjai, 1—2. kötet, Budapest, 1. kiadás, 1964, 2. kiadás 1977, Akadémiai Kiadó; Gondolkodáslélektani vizsgálatok, Budapest, 1960, Gondolat Kiadó; Lét és tudat, Budapest, 1962, Kossuth Kiadó; A pszichológia fejlődése, Elvek és utak, Budapest, 1976, Tankönyvkiadó.

A szovjet pszichológiának a tanulmányban tárgyalt korszakáról magyar nyelven az alábbi munkákból tájékozódhat az olvasó:

Bugyilova E. A.: A filozófia és a szovjet pszichológia. Filozófiai problémák a szovjet pszichológiában, Budapest, Moszkva, 1978; Jorosevszkij, M. G.: A pszichológia története, XIV. fejezet, A szovjet pszichológia fejlődésének útjai, Budapest, 1968, Kossuth Kiadó, 608—635; Pléh Csaba: Pszichológiatörténet, A modern pszichológia kialakulása, V. rész, A szovjet pszichológia, Budapest, 1992, Gondolat Kiadó, 259—280; Váriné Szilágyi Ibolya: A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában, Előszó, Budapest, 1974, Gondolat Kiadó, 5—29.

1986-ban nemzetközi pszichológiai társaság (ISCRAT-International Society for Cultural Research in Activity Theory) szerveződött, melynek célja, hogy a szovjet pszichológiában, mindenekelőtt Vigotszkij és Rubinstein munkásságában kimunkált tevékenységelvű megközelítés hagyományaira építve elméleti és empirikus kutatásokat inspiráljon a tudatlélektan és viselkedépszichológiák közötti ellentmondás meghaladása érdekében.

PÁLYAKEZDÉS

Pályája kezdetén Rubinstein tudománymetodológusnak indult. Édesapja jónevű odesszai ügyvéd volt, kiterjedt praxissal. A családban négy fiú született, közülük Szergej, a legidősebb 1889. július 18-án. A gyerekeket gondoskodó, meleg légkör és a műveltséget nagyra értékelő környezet vette körül. Gyakran utaztak külföldre — megfordultak Svájcban, Németországban, Egyiptomban. 1909-1914 között Rubinstein különböző németországi egyetemeken tanult: Freiburgban, Marburgban és Berlinben.

A Marburgi Egyetemen a Cohen és Natorp — neves neokantiánus filozófusok — által irányított iskola fő célja az volt, hogy olyan egységes megismerési módszert keressen, amely alkalmas a természet- és a szellem-tudományok integrálására. Így a tudományok széles körére kiterjedő alapos képzést nyújtott a hallgatóknak. Rubinstein 1914-ben védte meg — az iskola törekvéseit kritikailag elemző — „Eine Studie zum Problem der Methode” („A módszer problémájához”) című disszertációját. Opponensei maguk a mesterek, Cohen és Natorp voltak. A munka elmélyült történelmi, szociológiai, pszichológiai, valamint matematikai és fizikai tudás alapján mégis elsősorban filozófiatörténeti bázison kritizálta a marburgi neokantiánus megközelítés korlátait, s a megoldást a megismerés alanya hegeli és marxi koncepciójának alkalmazásától várta. Disszertációja előrejelezte azt az irányvonalat, amelyet tudományos kutatásainak folyamán egész életében követett, nevezetesen a filozófiának mint a szaktudományok metodológiája módszerének problémáját. A dialektikával való korábbi találkozása indította arra, hogy a marburgi iskola kritikájában a tudás minőségileg különböző területeinek tartalmas integrálási lehetőségeit ne az elvárt absztrakt és jól formalizált módszerekben keresse.

Rubinstein gyermekkori szívelégtelensége miatt iskoláit többnyire magántanulóként végezte, sokat olvasott, és kivételes műveltségre tett szert. Az etikai problémák iránti érdeklődése korán kibontakozott. Mélyen megérintették őt Dosztojevszkij és Tolsztoj etikai gondolatai. Később a Tolsztojjal szemben felébredő kételyei nyitották meg számára az utat Marxhoz.

A családnak is voltak kapcsolatai a korabeli marxistákkal, összejártak például Plehanovval és feleségével. Rubinstein Hmelynickij legális, majd illegális szemináriumain tanulmányozta a marxizmust, Marx *Tőkéje* más filozófiatörténeti munkákkal és etikai rendszerekkel együtt ifjúkori olvasmányai közé tartozott. Formálódó világnézete aktív küzdelem volt mindenféle társadalmi és erkölcsi rossz ellen, küzdelem a szabadság és az em-

beri méltóság védelméért és a magasabbrendű emberi értékekért. Korán felismerte a korabeli társadalmi berendezkedés igazságtalanságát.

Rubinstein, lemondva a felkínált egyetemi állásokat, igen fiatalon hazatért külfölről, ugyanis apja hirtelen megbetegedése miatt a család jövedelem nélkül maradt. Eltartásuk s a három fiatalabb testvér taníttatása ezentúl az ő feladata. Ám a cári Oroszországban diplomájának honosítása akadályokba ütközött, ezért 1914-től odesszai gimnáziumokban logikát és pszichológiát kezdett tanítani.

Az Októberi Forradalom — melynek eszméi már korábban magukkal ragadták — elősegítette, hogy 1919-ben az Odesszai Egyetem Filozófiai és Pszichológiai tanszékére kerüljön. Docensi, majd professzori kinevezését a tanszék vezető neves pszichológusnak, Langénak köszönhette. Ismeretelméleti, logikai és pszichológiai kurzust tartott, megismertette a hallgatókat a matematika filozófiai alapjaival s a relativitáselmélettel. 1920-ban, amikor a város fehérgárdista szabadcsapatok kezére került, felmentették állásából, majd a szovjethatalom stabilizálódását követően ismét visszahelyezték. Lange halála után 1922-től Rubinstein lett a tanszék vezetője.

Közben Lunacsarszkij oldalán aktívan bekapcsolódott az ukrainai közoktatás és felsőoktatás rendszerének forradalmi átszervezésébe. A kor társadalmi és tudományos kihívásai, s az a lelkesítő lehetőség, hogy meghatározott elvi alapon újjáépíthető a tudomány és a képzés rendszere, felállították őt az íróasztal mellől. Mint tudományszervező, nagy jelentőséget tulajdonított a magas színvonalú szakemberképzésnek, a képzés és a tudomány egységének. Erre a számára sokat jelentő ígéretes korszakra esett saját családalapítása is.

FILOZÓFUSBÓL PSZICHOLÓGUS

Rubinstein az általános tudománymetodológia mellett a pszichológia speciális elméleti-módszertani problémáival odesszai professzorként kezdett foglalkozni. Máiig is csak részben publikálták e rövidre szabott, de igen intenzív alkotó korszakában írt munkáit, pedig viszonylag fiatalon már ekkor megfogalmazta egész pályáját végigkísérő fontosabb elgondolásait. 1922-ben jelent meg például „Az alkotó öntevékenység elve” c. cikke (Ucsonüje Zapiszki Vüszsej Skolü Odesszü, t. II. 148—154), mely egy kéziratban maradt nagyszabású filozófiai munkának része, s csírájában már számos később kiérlelt rubinsteini gondolatot felvetett.

Rubinstein a *szubjektumot* a világgal való egyszerre megismerő és tevékeny, szemlélődő és cselekvő viszonyában — a lét ontológiai struktúrájába helyezve — definiálta. Ő, aki egyébként az ismeretelméletnek nagy jelentőséget tulajdonított, már ekkor felvetette a pszichológia lételméleti megközelítésének jogosultságát. Ennek kiindulópontja a *tevékenység, mint alanyi aktivitás*. (Ez volt a később széles körben elterjedt és több tudós — Leontyev, Tyeplov, Ananyev — munkássága nyomán a szovjet pszichológia alapelvévé fejlesztett tevékenységkonceptió első megfogalmazása.)

Rubinstein a *fejlődést* is a szubjektum felől értelmezte, tehát nem egymást mereven követő szakaszok visszafordíthatatlan folyamataként látta, hanem olyan történésnek, amely az alany és a tárgy kölcsönhatása révén valósul meg. Önmagát objektiválva a tevékenységben, a szubjektum nemcsak megnyilvánul, hanem egyúttal fejlődik is. Elgondolásait a 20-as évek elején odesszai kollégái értetlenül fogadták. A professzori kar „Az einsteini relativitáselmélet filozófiai módszertani problémái” kurzus ürügyén indított támadást Rubinstein ellen. Valójában a dialektikához értő marxistát üldözték személyében. A helyzet annyira kieleződött, hogy Rubinsteinnek le kellett mondania a tanszék vezetéséről, s nem vehetett részt az alaptárgyak oktatásában sem.

Arra a következtetésre jutott, hogy a filozófia hivatalos művelése lehetetlenné vált. Ekkor váltott, és hozzálátott a korabeli pszichológiának mint tudománynak a szisztematikus elemzéséhez.

Miután elhagyta az egyetemet, Rubinstein az Odesszai Tudományos Könyvtárba került, melynek a 20-as évek végéig volt igazgatója. Visszaemlékezéseiben úgy említi ezt a számára nem éppen könnyű időszakot, mint a korlátozásoktól független alkotás éveit, amikor lehetősége volt kialakítani sajátos tudományos szemléletmódját. Útja az egyetemi katedráról az odesszai könyvtár raktáraiba, a „filozófiából a pszichológiába” vezette — említi a naplójában. „Félreállt, de elveiből nem engedett.” Ez a magatartás nehéz körülmények idején később is segítette abban, hogy következetesen meg tudja őrizni tudományos álláspontját.

A TUDAT ÉS A TEVÉKENYSÉG EGYSÉGE

A 20-as években a tudomány válságának egyetememes jegyei a szovjet pszichológiában is felfedezhetők. Itt is a mechanisztikus, a viselkedésvlő konceptiók — a reflexológia és a reaktológia — váltak uralkodóvá. E két iskola megközelítésében a paradox mozzanat az volt, hogy miközben kuta-

tásuk tárgyának a cselekvő embert hirdették, valójában tudatosságától megfosztották és szerepét arra korlátozták, hogy a külső stimulust mozgásos válaszra kapcsolja át. A reflexológia — amelynek vezető teoretikusa Behterev volt — kritikájával elsőként, 1927-ben, Vigotszkij lépett fel „A pszichológia válságának történelmi jelentése” c. cikkében (a megjelenés éve 1982). A válság okát ez a bíráló az elmélet és gyakorlat tévesen értelmezett viszonyából vezette le.

Rubinstein a századelő valamennyi irányzatának — egzisztencialista, humanisztikus, funkcionalista, pragmatikus stb. — áttekintése után jutott el oda, hogy a pszichológia fejlődésében rejlő ellentmondás okát két alapvető megközelítésmód — egyrészt a tudatlélektani és másrészt a viselkedéstani irányzatok — ütközésében ragadja meg. A behaviorizmus képtelen volt meghaladni a tudatnak azt az értelmezését, amely az intorspekcionizmus kiindulópontja volt, s ez lett a válság gyökere.

A rubinsteini válsághiagnózis, amely a pszichológia alapkategóriái közötti szakadásra vezette vissza az okokat, a tudat és a tevékenység azon tulajdonságainak feltárására ösztönöz, amelyekben immanens kapcsolatuk jut kifejezésre.

A tudat és a tevékenység egységének értelmezése során Rubinstein ismét a *szubjektum* filozófiai kategóriájára épített. Az alanyinak az interpretációjában a korábban vallott hegeli nézetektől Marx történelmi megközelítéséhez, a szubjektumnak a viszonyok összességén keresztül történő meghatározásához fordult. Felfogásában a tevékenység az alany megnyilvánulása, a tudat pedig a cselekvés közvetítésével feltárja az alanynak a más alanyokhoz és tárgyakhoz fűződő kapcsolatait, mindazokat a viszonyokat, amelyek az adott cselekvést meghatározzák.

A 20-as évek közepétől ugyanakkor egyre erősödött az a tendencia, hogy a szovjet rendszer a marxizmust az egyetlen érvényes uralkodó ideológia rangjára emelve a szaktudományokkal szemben egyre inkább hivatalos követelményként fogalmazta meg, hogy a marxi társadalomfilozófia elveinek és metodológiájának érvényesítése útján teremtsék meg az egyetemes tudománytól minőségileg különböző szovjet tudományt.

A pszichológia válságának meghaladására, az alapfogalmak tisztázására törekedve Rubinsteinnél, mint láttuk, saját tudományos pályafutásának belső logikájából szervesen következett, hogy a marxi metodológiához fordult.

A tudat és a tevékenység egysége Rubinsteinnél korántsem jelent teljes mértékű azonosságot, ahogy ez néhány későbbi megközelítés esetében történt. Ezek a tudatot a cselekvés eszmei, ideális képleteként értelmezték, struktúrájukat azonosnak tekintve. Rubinstein az egységen belül a modalitás különbözőségeit, az alanyak a világhoz fűződő kétféle viszonyát hangsúlyozta. Az egység egyúttal azt is jelentette, hogy a tudat nem tekinthető pusztán valamiféle passzív, szemlélődő receptív entitásnak, hanem folyamat, alanyi cselekvés, a létező emberi egyed aktív megnyilvánulása.

A tevékenység pszichológiai analízise, filozófiai, módszertani elemzésétől eltérően akkor kezdődik, amikor a személyiséget tekintjük a tudat és a cselekvés közötti közvetítés alanyának. Rubinstein *a személyiséget* tartotta releváns kiindulópontnak egy olyan pszichológia számára, amely a tudat és a tevékenység egységének kérdését vizsgálja.

A szovjet pszichológia nagytekintélyű elméletalkotói — mint Rubinstein és Vigotszkij — elvi kérdésként kezelték a pszichológiai ismeretek valamifajta egészlegességének metaproblémáját, függetlenül attól, hogy a pszichikum alapjelenségében vagy az ismeretek szerteágazó rendszerének egységes rendezési elvében vélték megragadhatónak. Rubinsteint egész életében foglalkoztatta a tudományos megismerés általános logikája, a megismerő szubjektum aktivitása és a tudás objektivitása közötti ellentmondás feloldása. Erősen vonzódott ahhoz a próbálkozáshoz, melyet Diltthey és Spranger megértő pszichológiája képviselt.

Az empirikus irányultságú kortárs pszichológia ezt a megközelítést, mint prekoncepciót elvetette, s tudományosnak kizárólag a tények utólagos általánosítását fogadta el. S noha a kutatásaikban éltek a hipotézisképzéssel, az elméletalkotást mégis úgy prezentálták, mintha az az előre nem prognosztizált úton nyert tényekre épült volna.

Rubinstein elgondolásainak megvalósításában fontos állomás volt *A pszichológia problémái Marx Károly műveiben* című cikke (1934) és egy évvel később, *A pszichológia alapjai* címen megjelent könyve (1935). Ekkor először definiálta saját magát egyértelműen pszichológusként. Ezek a művek már a szerző leningrádi alkotói periódusának termékei.

Az utóbbi tankönyvként is szolgált, s mint ilyen, először mutatta be a tudomány nemzetközi eredményeit immanensen összefüggő, általánosított rendszerként. A pszichológia alapvető irányzatainak integrációját a tudat és a tevékenység egységének elvére alapozva valósította meg. Az

alanyi aktivitás ontológiai értelmezésének módszere empirikus szinten a természetes kísérletek olyan típusának kidolgozását eredményezte, amelyben a beavatkozás és a tanulmányozás együttesen érvényesül.

Rubinstein 1930-ban költözött Leningrádba, mint a Szaltikov-Scsedrin Könyvtár igazgatóhelyettese. Ezt követően lett a Herzen Pedagógiai Főiskola pszichológia tanszékének vezetője. 42 éves, amikor végre és először lehetősége nyílt arra, hogy teoretikus kutatásai mellett munkatár- saival, diákjaival, aspiránsaival experimentális munkát is végezhesen az emlékezet, a beszéd és a gondolkodás témájában.

Ezekben az években erősödik meg együttműködése és barátsága Ananyevvel, ekkor alakul ki tudományos kapcsolata a grúz pszichológiai iskola vezetőjével, Uznadzéval. A pszichológusok harkovi csoportjának megismerése után megszervezi, hogy Leontyev és Tyeplov Leningrádban védjék meg doktori disszertációjukat, amelyeket hivatalosan ő maga opponál. Empirikus indítással építi kapcsolatait a nyelvtudomány művelőivel, Katznelsonnal és Marral. A pszichológia természettudományos megalapozására irányuló törekvése pedig Uhtomszkij eredeti fiziológiai koncepció- jához vezet el.

Rubinstein irányítása alatt a Herzen Intézet pszichológiai tanszéke komoly tudományos centrummá vált, amely integrálta a szovjet pszichológia sokféle irányzatát, szervezte a tudományos közéletet, és jelentős empirikus munkák feltételeit teremtette meg.

A tevékenységközpontú megközelítés viszonylag rövid időn belül egy- séges elve lett a szovjet pszichológiának. A tevékenység típusainak klasszifikációja — játék, tanulás, munka — és az egyes típusok vezető szerepének azonosítása a különböző életkorokban már az e teoretikus keretben folyó, az érés-fejlődés, a tanulás-fejlődés témakört érintő viták során született. Többek között ezek a diskussziók, továbbá a beszéd és az emlékezet témában kezdeményezett és irányított kísérleti kutatások során feltárt új tények ösztönözték Rubinsteint egy terjedelmesebb — empiri- kusan is megalapozott — munka, *Az általános lélektan alapjai* megírására.

A munka elsőrangú fogadtatásban részesült. Recenzensei szerint „a szerző elsőként, sokoldalúan megalapozottan a materialista dialektika szellemében mutatta be a pszichológiát mint viszonylag befejezett rend- szert”, „megvonta a szovjet pszichológia fejlődésének mérlegét”, „általá- nosította a szovjet pszichológusok kollektív tapasztalatait”, „az elmélet és gyakorlat igazi egységét képviselte” stb. Rubinsteint a könyv befejezésével

egyidejűleg kinevezték a Herzen Intézet igazgatóhelyettesévé, s bevásztották a munkásképviselek leningrádi tanácsába. Uhtomszkij a munkát állami díjra terjesztette elő. Mindez azért érdekes, mert hét évvel később ugyanezt a munkát megsemmisítő kritikák érték, s az akkorra „imperialista ügynök”-ként kezelt tudós szakmai, emberi ellehetetlenítésének eszközévé tették.

Rubinstein a háború alatt részt vett Leningrád védelmének szervezésében: szaktanácsadó volt rádiólokációs kérdésekben, az építészeti műemlékek leplezésének ügyében, és információs anyagot készített a fasizmus lélektanáról. 1942-ben a blokád első telén kinevezték a tudósok megmentésével foglalkozó evakuációs csoport parancsnokává. Tevékenységéért állami kitüntetésben részesült.

A FEJLŐDÉS RŐL

A gyermeki pszichikum fejlődésének tanulmányozása egyike a szovjet pszichológia centrális problémáinak. Rubinsteinnél újszerű az a mozzanat, hogy a pszichológia tárgyának meghatározásán belül törekszik a fejlődés különböző — történelmi, antropológiai, funkcionális, élettörténeti — aspektusainak egységes szemléletére. A személyiség fejlődésében és fejlesztésében életkoronként eltérő tevékenység típus jut vezető szerephez. Az egyes pszichikus folyamatok a fejlődés különböző szakaszain a cselekvésmód és a tevékenység változásával újszerűen strukturálódnak, új motívumokra tesznek szert, s a korábbi képződmények átalakult formában épülnek be az új szint működésébe.

Az általános lélektan alapjai c. könyv minden jelenség tárgyalásánál önálló részt szentel a gyermekkori fejlődés bemutatásának, a fejlesztéssel és neveléssel kapcsolatos problémák felvetésének. Az ilyen irányú kutatások kezdeményezését Rubinstein igen fontosnak tartotta.

A genetikusan egymást követő szakaszok minőségileg új pszichikus képződményeinek kialakulásában a rubinsteini felfogás az alanyinak és a tárgyának a tevékenység során megvalósuló hatását hangsúlyozza. Ez szemben áll a fejlődést pusztán éresre redukáló nézettel, mely szerint a természeti adottságok a tevékenység konkrét feltételeitől függetlenül eredményeznek növekedést. Úgyanígy elhatárolódik attól a megközelítéstől is, amely a fejlődést a pszichikus struktúrákat nem érintő gyakoroltással, tréningezéssel azonosítja.

A fejlődési szakaszok nem immanensen következnek egymásból, hanem egyrészt a szervezet működése, másrészt az ember tevékenysége közöttük. A szakaszváltások értelmezésében fontos szerepet kap *a szerkezet és a funkció egységnek* elve, s e kölcsönhatás érvényesítése mindkét irányban. Az evolúció során a struktúrák a funkciók javára alakulnak át, a statikus organizációkat dinamikusak váltják fel.

Rubinstein a megismerésnek és a viselkedésnek az egyes életkorokban tipikus szerkezetét meghatározott lehetőségek együttesének tartotta, amelyeknek megvalósulása, kibontakozása, ill. elakadása vagy elsovadása attól függ, milyen típusú együttműködés jön létre az életkörülmények és az adott élőlény — ember vagy állat — között. A belső szerkezet és a működési folyamat hiányos illeszkedésének fontos szerepe van az egyén potenciális funkcionális lehetőségeinek aktivizálásában.

Szemléletmódja azokhoz a nézetekhez állt közel, amelyeket később a kognitív pszichológiában Neisser és mások képviseltek, s amelyek az információfeldolgozás folyamatában fontos szerepet tulajdonítanak az alany és környezete változatos együttműködésének.

A SZEMÉLYISÉGRŐL

A személyiségelv, a Rubinstein által kidolgozott többi metodológiai princípiumhoz hasonlóan, az elméletalkotás különböző szakaszaiban különböző módszertani funkciókat látott el, s ennek megfelelően változott a tartalma is. Kezdetben kritikai feladatok hárultak rá például a személyiséget pszichikus folyamatokra tördelő funkcionalizmussal szemben. Nem sokkal később a személyiségelv konstruktív szerepet kapott a tudat és tevékenység közötti közvetítés, a pszichikus folyamatok közötti kapcsolat értelmezésében. A pszichikus folyamatok ezek szerint személyiségi képződmények. Ez a nézet gyökeresen eltért a szovjet pszichológiában akkor uralkodó elszemélytelenített, tükrözéselvű megközelítéstől.

Rubinstein tankönyvében a személyiségelvet az alábbi — kutatási stratégiaként is hasznosítható — elgondolások juttatták érvényre:

1. A pszichikus folyamatok nemcsak univerzálisak, hanem individuálisak is.
2. Az egyes pszichikus folyamatok fejlődése nem izolált.

3. A fejlődés során a spontán folyamatok tudatosan szabályozott: motivált, érzelmileg átélt, akarati cselekvésekké és műveletekké alakulnak át. A személyiség ezeket elsajátítja, és az előtte felmerülő életproblémák megoldására használja fel. Így válnak mindezek a folyamatok átélt élményekké és állapotokká, megteremtve a személyiség belső világának tartalmait.

A személyiségelvnek egy további funkciója a rubinsteini elméletalkotásban az a mediáció, amelyet a személyiség a tudat, a pszichikum, a tevékenység szociális meghatározottságának érvényesülésében tölt be.

Különös jelentősége volt ennek a gondolatnak a 40-es években, amikor a tükrözésemélet erőszakos érvényesítése a szovjet pszichológia eltűzött gnoszeologizálásához vezetett. A tükrözést a személyiségről leválasztva tették a pszichológiai kutatás tárgyává. A pszichikum evolúciós fejlődésének szakaszait és formáit még a Vigotszkij és Leontyev nevével fémjelzett kultúrtörténeti iskola is közvetlenül alkalmazta az emberi pszichikum kialakulásának elemzésében. A szociális determináció problémáját kizárólag az emberi faj szintjén vetették fel — teljes mértékben mellőzve a személyiség egyedi szociális meghatározottságát.

A tudomány belső ügyeibe való szervezett hatalmi politikai beavatkozás legpregnansabb esete a pedológia szétverése volt a 30-as évek második felében. Ez teljesen megbénította a szociálpszichológia fejlődését, s végleg „elszemélytelenítette” az általános lélektan és a nevelépszichológia tárgyát. Ennek figyelembevételével kell értékelni, hogy Rubinstein a 30-as évek kezdetétől, majd a 40-es és 50-es években következetesen személyiségelvű megközelítést képviselt.

Elmélete szerint a személyiségstruktúra legfontosabb összetevője az irányultság, az az aktivitásforma, amely realizálja a szükségleteket, beleértve az attitűdöket, ideálokat és a világszemléletet is. A személyiség mint egész meghatározása a „mit akar, azaz milyen irányultságú vonzalmak vannak”; a „mire képes”; végül a „ki ő, azaz a kiinduló tendenciákból és beállítódásokból mi az, ami jellemében tartós tulajdonságként szilárdult meg” kérdések megválaszolásával lehetséges.

Ami a személyiségben az állandóságot, az egyéni arculatot jelenti, az végső soron eredmény. Az élet során a tevékenységek hatására kimunkált, sajátos jegyek a személyiség aktív megnyilvánulásai. Így tehát a személyiség szerkezetalkotó elemei a törekvések, a motivációk, továbbá a megva-

lósításuk útjait képviselő *képességek* és végül a *jellem*, ami a szándékok megvalósításának egyénre jellemző módját jelenti.

Rubinstein az absztrakt megközelítésekkel szemben az *életútelelemzés* híve, *A pszichológia alapjai*, majd *Az általános lélektan alapjai* című munkákban önálló fejezeteket szentelt az életútnek. Idevonatkozó gondolatai közvetlenül Charlotte Bühlernek *Az emberi élet mint pszichológiai probléma* c. 1933-ban megjelent könyvében felvetett feladatokra reflektálnak. Kritizálja az életút olyan felfogását, amely azt a gyermekkorban felhalmozott projekt kibontakozásaként értelmezi. Ugyanakkor az életút kritikus fordulópontjait igen fontos elemként fogadja el.

Az életút fogalom, szemben az életmód globális koncepciójával, már a korai rubinsteini munkákban a személyiség, az *egyéni tudat* funkciójának és struktúrájának megismerését szolgálta. Véleménye szerint a tudat nem leigazza a személyiség igazi természetét, hanem épp ellenkezőleg, általa válik képessé tudatos viszonyokat kiépíteni a világgal. A tudat magasabbrendű pszichikus folyamat, amely a személyiségnek a tevékenységében lét-jövő viszonyait szabályozza.

A tudat szerkezete, mint magasabbszintű személyiségi képződmény három viszonyulást tartalmaz, mégpedig önmagunkhoz, más személyekhez, valamint a világhoz; továbbá három egymással összefüggő funkciót lát el: a pszichikus folyamatoknak, a személyes viszonyoknak és a tevékenységnek a szabályozását. A tudat a személyiséget nem zárja be önmagába, hanem összekapcsolja a világgal, a legmagasabb rendű képessége az embernek, akinek céljai nemcsak társadalmilag, hanem életútja során egyénileg is meghatározottak.

Fontos szerepet kapott Rubinstein koncepciójában *a tudat és az öntudat (éntudat) viszonya*. Freudra és Meadre reflektálva egy olyan paradigmát kezdeményezett, amely szerint a strukturális elemek (id, ego, szuperego, ill. a reflexív és felépített én) eredetileg nem egyidejűleg adóttak, hanem genetikusan épülnek egymásra.

Nem egy absztrakt értelemben vett, más összetevők mellé rendelt *Én* az, ami elsődleges, hanem a tudat, amely annak függvényében fejlődik, ahogy a személyiség önállóan tevékenykedő alannyá válik. A tudat meghatározható úgy is, mint a gyermeki személyiség fejlődésének egy szakasza. Később a tudatosság az életútnek és a személyiségnek az újraszerveződését jellemzi, mint a világhoz fűződő viszony új minősége. Ez utóbbi

viszonynak a tudatosodása a tudatfejlődésnek a személyiség felnőtt, érett életformája révén kölcsönöz ismét új kvalitást.

Az én, az öntudat úgy jelenik meg, mint a gyermek viszonya önmagához, de ez az öntudat a környező világhoz fűződő viszonylatokban, azaz nem abszolút spontán és izolált módon alakul ki. Az Éntudat fejlődési szakaszai Rubinstein szerint nem különülnek el önálló folyamatként, hanem beépülnek a személyiség kapcsolatrendszerének fejlődésébe.

Rubinstein az éntudat fejlődési szakaszait mint a személyiség elkülönülésének és kiemelkedésének állomásait veszi szemügyre. Kiemelkedés, először a közvetlen személyes kötelékből, majd e viszonyok birtokbavétele. Ebben az értelemben az éntudat nem pusztán önmagunkra irányuló reflexió, inkább tudatosítása annak, ahogy élünk, ahogy a környezetünköz, a bennünket körülvevő személyekhez viszonyulunk.

Az általános lélektan alapjai c. munka Rubinstein személyes életét igen ellentmondásosan alakította. Mint alapl mű, amely a pszichológusok új nemzedékének képzésében fontos szerepet kapott és számos kutatás kiindulópontjává lett, vezető pozíciót biztosított számára a szovjet pszichológiában.

1942-ben Moszkvába hívták, s kinevezték az 1912-ben alakult — korábban Cselpanov által irányított — pszichológiai intézet igazgatójává. Röviddel ezután a Lomonoszov Egyetemen létrehozhatta a pszichológia tanszéket. Ekkor végre hozzáfogott a tudományszervezés általa már a 20-as években megálmodott modelljének megvalósításához, amely összehangoltan képes biztosítani a tudomány működését és fejlődését éppúgy, mint az utánpótlás nevelését. Munkatársának hívja Leontyevet, Luriát, Zeigarnikot, Galperint és Zaporozsecet.

1943-ban a Tudományos Akadémia levelező tagja lett, így elsőként képviselhetette ezen az intézményi szinten a pszichológiának mint önálló tudománynak az érdekeit. 1945-ben hozzáláthatott egy korszerű kutatóintézet létrehozásához, először csak a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetén belül. A volt Cselpanov-féle intézet szűk empirizmusával szemben — ami miatt annak a vezetéséről le is mondott — az általa kialakított intézményben arra törekedett, hogy a szakma minden területét kiemelkedő tudós személyiségek képviseljék. Az ő személyes irányításával folytatódtak a gondolkodáslélektani kísérletek, a teoretikus kutatások és a széleskörű nemzetközi tájékozódás. Munkájával az elméleti, módszertani és a konkrét empirikus kutatások egységét kívánta megvalósítani.

Az országot izoláló vasfüggöny ellenére Rubinstein azon kevesek közé tartozott, akik létfontosságúnak tartották, hogy ne szakadjon meg a kapcsolat a szovjet és a nemzetközi tudomány között. A kulturális külkapcsolatok országos társaságában a tudományos bizottság elnökeként levelezhetett és esetenként találkozhatott külföldi tudósokkal, közéleti személyiségekkel. Közöttük volt Romain Rolland, Adam Shaff, Lukács György. Az 50-es évekre tehető Piaget-vel, Cantrill-jel való megismerkedése, valamint Valonnal és Fraissel folytatott levelezése.

Alig néhány év elteltével azonban Rubinstein könyvét alaptalan ideológiai kritikának vetették alá, a szerzőt kozmopolitizmussal, a hazai tudomány nem kellő értékelésével vádolták. Az elsődlegesen ideológiai és *nem szakmai* viták 1947-től folytak *Az általános lélektan alapjai*-ról.

A bírálatok egyre személyesebbé váltak, s Rubinstein, a támadások célpontjaként, szomorúan fedezhetett fel ellenfelei között néhány tegnapi barátot és munkatársat, akik ilyen módon igyekeztek saját előmenetelüket biztosítani. Rubinsteint hamarosan minden pozíciójától megfosztották. 1947-ben a Filozófiai Intézetből kellett távoznia, 1949-ben a tanszékvezetésről váltották le. *A pszichológia filozófiai gyökerei* című — a nemzetközi pszichológia alakulását elemző — könyvének kéziratát elkozták. Mindezek ellenére, teljes visszavonultságban, folytatta a munkát.

A DETERMINÁCIÓRÓL

Az 50-es évek második felétől, Sztálin halála után újra kibontakozhatott Rubinstein munkássága. *A Lét és tudat* 1957-ben, a *Gondolkodáslélektani vizsgálatok* 1958-ban, az *A pszichológia fejlődése*, *Elvek és utak* 1959-ben jelent meg. A szóban forgó években elsődlegessé vált eszmék nem érthetők meg pusztán a pszichológiai, ill. filozófiai tudomány problémáinak immanens fejlődéseként. Az adott történelmi korszak egészének kontextusába helyezve nyernek értelmet; védelemre szorult ugyanis a pszichológianak mint tudománynak az önállósága.

1950-ben zajlott le a Tudományos Akadémiának és az Orvostudományok Akadémiájának közös, ún. Pavlov-ülésszaka, amely kinyilvánítva, hogy csak a fiziológiai jelenségek vethetők alá objektív kutatásnak, létében kérdőjelezte meg a pszichológiát. A pszichológia elveszítette saját irányítóját, végképp abszolutizálta a tükrözéselvet, gnoszeologizálta és fiziologizálta saját tárgyát. Szem elöl tévesztve a személyiség és a tudat problémáit, kiszolgálta a korszak, az embertelen hatalom és ideológia elvárásait.

Tudományos szempontból Rubinstein számára ez a helyzet feladatként fogalmazódott meg. Ki kellett dolgoznia azt a metodológiai alternatívát, amelyet szembe lehetett állítani *a merev, egyirányú determináció elvével*, amely áthatotta a tudományos gondolkodást éppúgy, mint a társadalmi intézmények működését, valamint az emberek személyes életét.

A pszichikum specifikumának megragadására alkalmas elvként javasolta a determinizmus újrafogalmazását, úgy, hogy a hangsúly *a külsőnek és a belsőnek a dialektikájára* essék. Az *Elvek és utak* című munkájában fejti ki, hogy a jelenségek egymásra hatásában annak a jelenségnek a belső tulajdonságai is közrejátszanak, amely a hatást elszenvedi. A hatás eredménye egy jelenségre vagy tárgyra nemcsak attól a jelenségtől, testtől függ, amely a hatást gyakorolja, hanem annak a tárgynak, jelenségnek a természetétől, belső tulajdonságaitól is, amelyet a hatás ér.

Ez az értelmezés aláhúzza a belsőnek az aktív szerepét a külső hatásokkal szemben éppúgy, mint ahogy hangsúlyossá teszi az öndetermináció, az önfejlesztés mozzanatát is. Ez az aktivitás az alábbiakban nyilvánul meg: 1. a külső átalakítása a belső törvényszerűségei szerint; 2. szelektivitás a külső hatások iránt; 3. a pszichikumnak, a tudatnak és a személyiségnek az emberi tevékenységet szabályozó szerepe. A rubinsteini felfogás bizonyos értelemben szemben állt Vigotszkijnak az interiorizációra vonatkozó nézetével, amely inkább hangsúlyozta a külső és a belső hasonlóságát, mint azt, hogy éppen sajátosságaikat kellene tanulmányozni.

A külső és a belső meg nem felelésének elvével Rubinstein az egyén és a társadalom viszonyában elkerüli egyrészt azt az egyoldalúságot, amely a szociális determinációt leképezett azonosságnak fogja fel. Másrészt azt a másik végletet, amely az egyéni és a társadalmi között csak a feloldhatatlan konfliktust látja meg. A genézisben a társadalmi készségek, tapasztalatok és a kultúra elsajátításával szociálisan determinált egyén egyéniséggé alakulva — önmeghatározásának függvényében — a társadalommal igen összetett, gyakran konfliktusokkal terhelt viszonyba keveredhet.

A külső és a belső dialektikájának feltárása vezetett a pszichikum differenciált determinációja koncepció kidolgozásához a *Lét és tudat* című munkában. Ez azt jelenti, hogy a különböző pszichikus képződmények — különböző feltételek hatására és történeti fejlődésük során — eltérő tempóban változnak. Az érzékelés például nembeli sajátossága az embernek, ezért kialakulása igen hosszú időt vett igénybe. Vannak pszichikus sajátosságok, melyek meghatározott történelmi korokhoz kötődnek, ugyanak-

kor például Rubinstein a személyiség tulajdonságait az olyan jelenségek közé sorolta, melyeknek változása és fejlődése az egyéni élethez kötődik.

A pszichikum determinációjában — elutasítva mindenféle egyoldalú metafizikus megközelítést, legyen az természeti vagy társadalmi — erősen bírálta azt a primitív szociologizálást, mely szerint a társadalmi rendszerek változása az egész emberi pszichikum változását eredményezi.

„AZ EMBER ÉS A VILÁG”

Rubinsteinnek ez az 50-es években írt munkája életében nem jelent meg, csak 13 évvel a halála után, 1973-ban. Ebben a művében ismét filozófiai problémaként tárgyalja az embert, mint a társadalmi fejlődés, valamint a humán tudományok továbblépésének központi problematikáját.

Az egyéniséggé válásnak, az alkotó élet megteremtésének lehetőségeit kutatva az önmegvalósítás kilátásait a külső társadalmi-politikai, valamint etikai feltételek összességének tükrében tette vizsgálat tárgyává. A könyvében felvetett alapdilemma: miként őrizheti meg a személyiség a maga erkölcsi tartását, alkotóerejét és egyéniségét olyan társadalmi feltételek között, amelyekkel szembenáll, amelyek tagadják az egyéniség szabadságát, a választás jogát, az emberi méltóságot, a jobb életre törekvést.

Éppen a személyiség és a társadalom közötti ellentmondás vezet el ahhoz a felismeréshez, hogy a személyiség ezekhez az ellentmondásokhoz viszonyulva válik — mindenféle hátrányos egyéni következmény ellenére — a *saját életének szubjektumává*. Az egzisztencialisták gondolataira építve Rubinstein az élet és halál dialektikáját elemzi, s a tragikust és a komikust, mint a legfontosabb életérzéseket tárgyalja.

Konkrét életfilozófiájában ezek az érzések fejezik ki a dialektikus kölcsönhatást egyfelől a függőség, az elszenvedett sors, másfelől az egyidejűleg fennálló azon lehetőség között, hogy körülményeinken úrrá is lehetünk, hogy megváltoztathatjuk az erőviszonyokat, a jó és a gonosz hatásait. Az egyes ember életének egyéni jellegét az életérzések egymáshoz való viszonya adja meg, miközben ezek, végső soron az egész élet általánosításaiként, tipikusak.

Rubinstein arra törekedett, hogy védelmezze az emberi méltóságot, hogy feltárja és megmutassa az embereknek saját életük, belső világuk, szellemi arculatuk gazdagságát. Neki magának is ez segített saját élete el-

lentmondásainak feloldásában, s abban, hogy külső szemlélőként is szemügyre vehesse tapasztalatait.

Az embernek mint a saját élete szubjektumának minőségi jegye Rubinstein koncepciójában a *felelősségérzet*. Azoktól a nézetektől eltérően, amelyek a felelősséget a normák, illetve a szükségszerűségek vetületében elemzik, Rubinstein ennek lényegét az életút alapmeghatározottsága — azaz visszafordíthatatlansága — felől közelíti meg. Az egyén nemcsak azokért a dolgokért felelős, amelyeket megtett, hanem azokért is, amelyeket elmulasztott megtenni. Felelős saját megvalósíthatatlanul maradt lehetőségeiért is.

Az emberi szabadságot korlátozó külső feltételek, valamint a lehetőségek megvalósításának elmulasztása mellett a szabadság hiányának belső következményei sem kerültek el Rubinstein figyelmét. Az embertől elidegenedett saját belső lényege jelent meg számára abban, ahogy a korszak az egyént a rákényszerített álarcokkal, maszkokkal azonosította, ahogy társadalmilag hasznos funkciók teljesítésére redukálta.

Az emberi lényeg egyik legfontosabb megnyilvánulása a másik emberhez és a természethez fűződő *szemlélődő viszony*. Rubinstein ezt megkülönbözteti a tevékeny — a létet átalakító — viszonytól, azt hangsúlyozva, hogy a szemlélődés nem pragmatikus, nem haszonelvű, nem fogyasztásra orientált, hanem lényegi. A másik emberhez mint szubjektumhoz történő viszonyulás, ha etikus, megerősíti a partner lényegi erőit. A szemlélődés nem passzív, nem tehetetlen, hanem a világhoz való érzéki, esztétikai, megismerő viszonyulás.

A rubinsteini etika nem moralizálás, nem az emberhez intézett imperatívuszok rendszere, hanem megismerési eszköz, amely az emberi lényeg és megvalósítása feltételeinek feltárását segíti, része az emberi lét ontológiájának.

Rubinstein az ember önértékének feltámasztásával — saját szociális vereségeivel és személyes veszteségeivel a háttérben — nemcsak egyszerűen bátor volt, hanem sikerült igazolnia, hogy az emberi szellem és alkotás szabad maradhat. Nem véletlen, hogy az ismert szabadságfogalmak — a „valamiért”, illetve a „valamitől való” szabadság — elméleti szempontból nem feleltek meg maradéktalanul megtapasztalt világlátásának. Új értelmezést javasolt: „szabadság annak ellenére”. Hetvenegy évet élt, s életének mérlegét megvonva „optimista tragédiának” nevezte azt.

A kézirat elfogadva: 1992. szeptember
Fordította és a bevezetőt készítette: Járó Katalin